

עינן – אתר פולחן רומי במחוז תמנה

איתן קליין*

מקום בשם 'עינים' אשר על דרך תמנתה' נזכר בהקשר לשמות המקומות עדולם וכזיב בפרשת יהודה ותמר (בראשית, לח:יד). אבסביוס, בישוף קיסריה בראשית המאה הרביעית לסה"נ, הציע לזהות את שם המקום עינים בספרו ה'אונומסטיקון' כך –

Αἰνάν - ἢ ἐστὶν ἐν παρόδῳ Θαμνά. ἔρημος νῦν τόπος ἐστὶν ἢ 'Αἰνάν, παρακείμενος τῇ Θαμνᾷ εἰς δεῦρο οἰκουμένη μεγίστη κώμη, κειμένη μεταξύ Αἰλίας καὶ Διοσπόλεως. πηγὴ δὲ ἔστιν ἐν τῷ Αἰνάν λεγομένῳ τόπῳ, παρ' ἧ εἶδωλον ἦν παρὰ τῶν ἐγγχωρίων τιμώμενον

(Klostermann, 1966, 8:12)

ובתרגום לעברית – "עינים – אשר על דרך תמנתה. היום יש מקום חרב הנקרא עינן, סמוך לתמנה – כפר גדול מאוד מיושב עד עתה, נמצא בין ירושלים ולוד. ובמקום הנקרא עינן יש מעיין אשר על ידו היה אליל מכובד על ידי התושבים" (מלמד, תשכ"ו, 10:3). אב הכנסייה הירונימוס תרגם את ספר האונומסטיקון ללטינית בשלהי המאה הרביעית לסה"נ עם תוספות וביאורים בהתבסס על שהיה ידוע בתקופתו. בערך המקום עינים חוזר הירונימוס על דברי אבסביוס אולם מוסיף כי שם המקום נקרא על שם המעיין/מזרקה (*fontis*) שבמקום, אשר בה ניצב פסל של אליל גדול מאוד שהיה מכובד על ידי תושבי האזור (Freeman-Grenville, Chapman & Taylor, 2003, p. 14). כיוון שבספר בראשית מופיע שם המקום בהקשר למקומות תמנה, עדולם וכזיב, המוכרים מסיפורי תנ"ך אחרים באזור שפלת יהודה, הציע פליקס אבל לזהות את עינים המקראית עם עין אל-כיזבא שמדרום לבית נטיף (Abel, 1967, p. 316). בעקבותיו זיהה עזרא ציון מלמד אף את עינן הנזכרת באונומסטיקון במקום זה (תשכ"ו, 10:3), מבלי להבחין כי המקום הנידון באונומסטיקון נזכר בהקשר גאוגרפי שונה וכנראה מדובר ב'תמנה' אחרת. לעיל ראינו כי עינן מן האונומסטיקון מוזכרת כסמוכה למקום בשם תמנה, ועל כן זיהוי נכון של הראשון יתאפשר רק לאור זיהויו של השני.

זיהוי תמנה שבאונומסטיקון – באונומסטיקון נזכר מקום בשם תמנה מספר פעמים:
בראשונה תחת ערך המקום 'אדרה'. שם נכתב "ויש גם כפר אחר בגבול לוד בסביבת תמנטיקי (Θαμνιτικῆν) – כך נקרא מחוז על שם כפר תמנה (Θαμνᾶ)" (מלמד, תשכ"ו, 67:10). בשנייה נזכר המקום כערך – "תמנה (Θαμνᾶ) – שם גזו יהודה את צאנו. עדיין קיים כפר גדול בגבול לוד באמצע לכתך לירושלימה. והיתה למטה דן או יהודה" (מלמד, תשכ"ו, 48:47), ופעם נוספת תחת הערך תמנת סרח (Θαμναθσαρά) – "עיר יהושע בן נון, עומדת ב'הר'. היא תמנה (Θαμνᾶ) הנזכרת למעלה, אשר בה מראים עד היום את מצבת יהושע, במטה דן" (מלמד, תשכ"ו, 502:48). מאזכורים אלו עולה כי מקום בשם תמנה התקיים בימיו של אבסביוס ככפר גדול ששכן סמוך לדרך ראשית שחיברה בין אזור ירושלים לאזור לוד. המקום נזכר באונומסטיקון הן כבירת מחוז והן ככפר בתחומי מחוז לוד. זאת משום שרשימותיו של אבסביוס נכתבו מיד לאחר התמורות המנהליות שנערכו

בימיו של דיוקליטיאנוס (סוף המאה השלישית לסה"נ) בו סופח מחוז תמנה ללוד (ספראי, תש"ם, עמ' 88).

במפת מידבא מאמצע המאה השישית לסה"נ (Alliata, 1999, p. 73) מופיעה תמנה באזור שבין ניקופוליס מדרום ובית חורון מצפון, וממזרח למודיעין ובית ענבה. את תמנה ממפת מידבא הוצע לזהות עם ח'רבת מנע (15580/14465) השוכנת סמוך לדרך הרומית המובילה מלוד דרך מעלה בית חורון אל ירושלים, ובה נתגלתה כנסייה מהתקופה הביזנטית (וקסלר-בדולח, און ורפיואנו, תשס"ד, עמ' 84). זיהוי תמנה ממפת מידבא ייתכן במקום זה, אולם אין ללמוד ממנו כי אף תמנה מימיו של אבסביוס שכנה באותו אזור. כבר העירה לאה די-סגני כי עורכי מפת מידבא העדיפו להתעלם מזיהוי תמנה של אבסביוס וציינו מקום אחר בשם זה השוכן על דרך נוספת המקשרת בין לוד לירושלים (Di Segni, 1999, p. 116). מקום בשם תמנה נזכר אף בכתבים מימי הבית השני וברשימות של סופרים רומיים מן המאות הראשונה והשנייה לסה"נ כמרכזו המנהלי של פלך מצפון לירושלים וסמוך לגופנא ועקרבא.¹ מכיוון שאף אבסביוס מציין את תמנה כבירת פלך, ברור כי אותו המקום המשיך לשמש כמרכז מנהלי מימי הבית השני ועד לימיו של אבסביוס. לפיכך הנתונים המצוינים לגבי תמנה של ימי הבית השני תקפים אף לגבי תמנה מימיו של אבסביוס, ויש לחפש מקום זה באזור שמצפון לירושלים ולא ממערבה כפי שמופיע במפת מידבא. לאור נתונים אלה, הציעו מרבית החוקרים לזהות את תמנה של אבסביוס עם ח'רבת תבנה שבדרום השומרון (Alt, 1929, p. 28; Conder & Kitchener, 1882, pp. 376-378; גרן, תשמ"ד, 62-72). חורבה זו שוכנת סמוך לדרך רומית חשובה אשר חיברה בין מישור החוף לגב ההר, ובין הערים לוד, אנטיפטריס וקיסריה לירושלים (פינקלשטיין, תשל"ז, עמ' 171).

בשל זיהוי תמנה מן האונומסטיקון בח'רבת תבנה הוצע לזהות את עינן עם מעיינות נְדִי ריא הנובעים ממזרח לחורבה. אלברכט אלט הציע לזהות את עינן עם נביעת המעיין שסמוך למבנה ולי Sitt Ri'a, אולם לא פירט על המקום דבר (Alt, 1929, pp. 27-28). למבנה מקודש זה אין שרידים כיום בשטח, והוא אינו מופיע במפות מודרניות ועתיקות. רמז למיקום מבנה זה עולה מדבריו של רולנד דה וו שביקר במקום בשנת 1945 ודיווח על מעיין הנובע מתוך 'אגן עגול' שנבנה בעבר, ומימיו מזינים בִּרְכַת מים. הוא מציין כי מעיין זה נובע סמוך למבנה ולי חרב, המוקדש לסית ריא (הקדושה ריא) ומוסיף כי כפריי הסביבה סיפרו לו כי אישה זו הייתה חשובה מאוד בתקופה הרומית (De Veux, 1946, pp. 271-272). כיום חקלאי הסביבה ותושבי הכפר הסמוך, דיר ניד'ם, אינם מכירים מבנה בשם זה ואף לא ידעו כי שם אישה קדושה הוא שהעניק לוודי בחלק זה את שמו, אולם הם ציינו בפניי כי מדרגת הסלע של עין אל'קוס הוא מקום מקודש לכפריי האזור המוסלמים. על סמך דבריהם של המקומיים נראה כי דה וו תיאר, ככל הנראה, את עין אל'קוס הנובע מתוך קמרון חצוב בסלע למרגלות ח'רבת חבלתא, ולידו בעבר ניצב ולי סית ריא. מיכאל אבי יונה חזר על הצעת הזיהוי של קודמיו והציע לזהות את עינן עם מעיינות הנובעים בוודי ריא (Avi-Yonah, 1940, p. 16, Aenam). אף סטיבן נוטלי וזאב ספראי הציעו לזהות את המקום עם סדרת המעינות הנובעים למרגלות ח'רבת חבלתא (נ"צ 16210/15715) (Notley & Safrai, 2005, p. 9).

1 לפירוט המקורות ההיסטוריים ראו Tsafir et al., 1994, p. 247.

על אף שחוקרי העבר הציעו לזהות את עינן עם המעיינות הנובעים למרגלות ח'רבת חבלתא, רק נוטלי וספראי ביססו את זיהוים על סמך ממצא חרסים מהתקופה הרומית והביזנטית שנאספו במקום, ובעיקרו מבוסס זיהוי המקום על נתונים גאוגרפיים-היסטוריים בלבד.

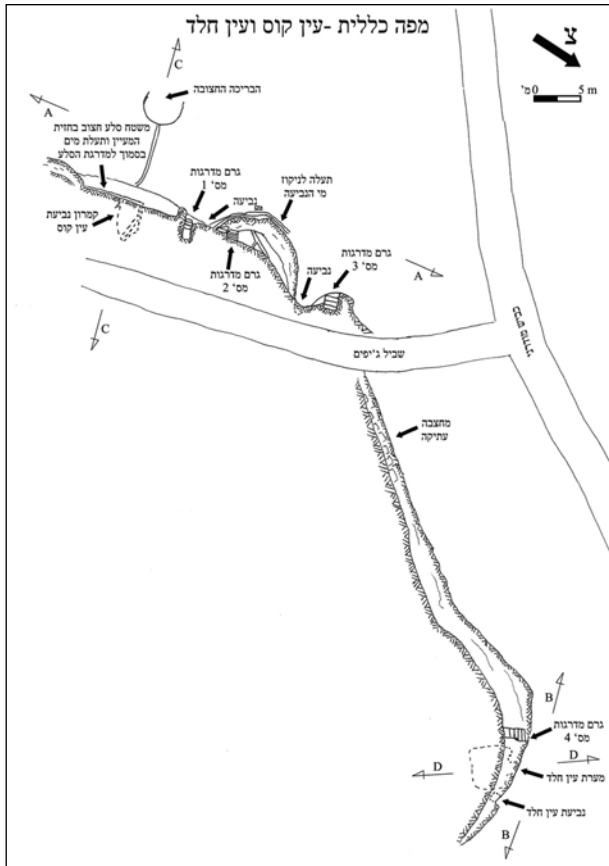
במאמר זה אציג ניתוח ארכאולוגי של השרידים הקיימים בעין חלד (161682/157381) ובעין אל-קוס (161709/157449), הנובעים למרגלות ח'רבת חבלתא, המרמזים על קיומו של פולחן אלילי במקום. נדבך ארכאולוגי זה יהווה חיזוק לנתונים הגאוגרפיים-היסטוריים הנזכרים באונומסטיקון של אבסביוס המאפשרים לזהות את עינן במקום זה כפי שהציעו החוקרים השונים בעבר.

עין חלד ועין אל-קוס

עין חלד ועין אל-קוס נובעים מתחתית מדרגת סלע שאורכה כ-80 מטר, הערוכה בקו קשתי, כ-350 מטר מצפון לח'רבת חבלתא וכ-1.4 קילומטרים ממזרח לח'רבת תבנה. על פי מפות ה-P.E.F. עברה הדרך הרומית, שהוליכה מאנטיפטריס לעבר גופנא וירושלים סמוך למעיינות. כיום עוברת הדרך המודרנית במרכז הוודי, במרחק של כ-35 מטר מצפון למעיינות, אולם לא ברור האם בקטע זה נסללה הדרך המודרנית על התוואי המדויק של הדרך הרומית (פינקלשטיין, תשל"ז, עמ' 175) (איור 1; תצלום 1). פינקלשטיין וצוותו ליקטו במקום חרסים המתוארכים לשלהי התקופה ההלניסטית, התקופה הרומית הקדומה, התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית (Finkelstein et al. 1997, pp. 376-377). מציאותם של חרסים מהתקופה הרומית המאוחרת מעידה כי את סביבת המעיינות המשיכו לפקוד אף לאחר מרד בר-כוכבא.

תצלום 1: קמרון עין אל-קוס, גרמי מדרגות מס' 1-4 ומערת עין חלד, מבט לדרום

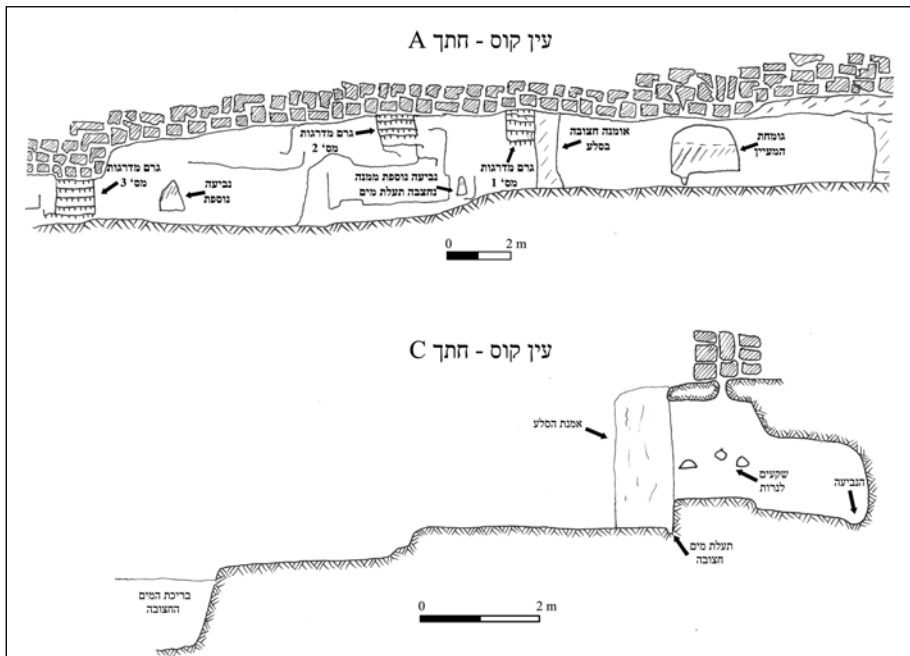

איור 1: מפה כללית של אזור המעינות עין חלד - עין אל-קוס (סרטוט א' מאיר, א' קליין)

עין אל-קוס - מספר נביעות נובעות מתחתית מדרגת הסלע בעין אל-קוס. המעיין שופץ לאחרונה על ידי בני נוער מהיישוב חלמיש, והוא מוקדש לזכרו של מאיר סגל. שיפוצים אלה מקשים לעתים בזיהוי האלמנטים העתיקים. משמעות שם המקום בערבית הוא המעיין הקשות, ודאי על שם הגומחה הקמורה החצובה בסלע תחתה נובע המעיין (איור 2; תצלום 2). עומק המקמר 3.3 מטרים, רוחבו 2.3 מטרים וגובהו המרבי 1.65 מטרים. שני שלבי חציבה אובחנו בגומחת המעיין. בשלב הראשון נחצבה גומחה שעומקה 1.3 מטרים וגובהה 1.65 מטרים, ואילו בשלב שני הועמקה הגומחה בכ-2 מטרים נוספים ובגובה 1.3 מטרים. סביר להניח כי העמקת הגומחה נעשתה על מנת להגדיל את שפיעת המעיין. בקרקעית המקמר, בצמוד לדופן הצפונית, נחצבה מהנביעה תעלה אשר הובילה את המים אל מחוץ למקמר אל בִּרְכָה חצי עגולה שנחצבה בסלע כ-8 מטרים ממערב למעיין. חלקו הדרומי של רצפת המקמר הושאר כמשטח סלע מוגבה ב-0.4 מטרים מקרקעית

תצלום 2: גרמי מדרגות מס' 1 ו-2 וקמרון המעיין, מבט לדרום-מזרח (צילום א' קליין).

איור 2: עין אליקוס, חתכים A ו-C (סרטוט נ' בראון, א' קליין)

תעלת המים. שלושה שקעים להנחת נרות נחצבו בדופן המקמר הצפוני. קירות הסלע שמשני צדיו יושרו לחלוטין בפעולת חציבה, שהותירה משטח סלע מפולס בחזית המקמר (אזורים 1 ו-2). במשטח סלע זה, למרגלות מדרגת הסלע, נחצבה תעלה ברוחב ובעומק של כ-0.1 מטרים שנועדה לנקז מי נביעות נוספות בסביבת הגומחה לעבר תעלת המים שנזכרה לעיל. מצפון לגומחה הושארה אמנת סלע בקיר, התוחמת את מתחם הנביעה ומעידה על כמות הסלע שנחצבה במקום. מצפון לאמנה נחצבו שלושה גרמי מדרגות בקיר הסלע. גרם מדרגות מס' 1 נחצב בצמוד לאומנת הסלע ומצפון לה. חמש מדרגות ברוחב 0.8 מטרים ובגובה ממוצע של כ-0.3 מטרים נחצבו בחלקו העליון של קיר הסלע. לדעתי, כיוון שרוחב מדרגת הסלע במקום אינו רב, נאלצו החוצבים לחצוב רק את ראשיתם של גרמי המדרגות בסלע, ואילו בחלקם התחתון הותקנו גרמי מדרגות מעץ. כ-3 מטרים מצפון לגרם מדרגות מס' 1 נחצב גרם מדרגות נוסף (גרם מדרגות מס' 2; תצלום 2). ארבע מדרגות ברוחב 1.2 מטרים ובגובה ממוצע של כ-0.3 מטרים נחצבו בחלקה העליון של מדרגת הסלע. גרם המדרגות שינה את כיוונו לכיוון דרום, וממנו נראות שתי מדרגות נוספות. גומה עגולה בעומק ובקוטר של 0.1 מטרים נחצבה בדופן הסלע בקצה המדרגה התחתונה, ייתכן לתמיכת מדרגות העץ. בין שני גרמי המדרגות נובע מבסיס מדרגת הסלע מעיין קטן מתוך כוך צר. מי המעיין תועלו לכיוון צפון בצמוד למדרגת הסלע בתעלה חצובה (רוחב 0.15 מטרים, עומק 0.1 מטרים). מדרגות העץ של גרם מדרגות מס' 2 נבנו מעל לנביעת מעיין זו ומעל לתעלת המים החצובה בסלע ואפשרו למבקרים במתחם גישה נוחה. מעיין נוסף נובע מתוך כוך עמוק כ-7 מטרים מצפון לגרם מדרגות מס' 2. סביבת נביעה זו מלאה בבוץ ובסבך צמחייה, ועל כן לא היה ניתן לזהות תעלות לניקוז מי המעיין. כ-2.5 מטרים מצפון לנביעה זו נחצב גרם מדרגות מס' 3 במדרגת הסלע. חמש מדרגות ברוחב 1.2 מטרים וברוחב של כ-0.3 מטרים נחצבו בסלע. כיוון שגובה מדרגת הסלע במקום זה נמוך, הגיע גרם המדרגות לבסיסו.

מספר מאפיינים בתכנית המתחם מעידים כי לא היה זה מעיין אשר שימש לצרכים חקלאיים בלבד. עבודה רבה הושקעה בהקמת המתחם ובחציבת האלמנטים השונים. כמויות רבות של סלע הוצאו רק כדי ליצור את קיר הסלע הזקוף ואת מקמר המעיין במרכזו. אם נטען כי מעיין זה שימש אך ורק לשימוש חקלאי, הרי שחציבת הגומחה ושלושת גרמי המדרגות תיתפס כפעולה, שאינה מחויבת המציאות, לאור קיומם של דרכי גישה נוחים אל המעיין משני צדי מדרגת הסלע. כיוון שפעולות החציבה אינן פונקציונאליות לשימושים חקלאיים, נראה כי אלה נועדו להכשיר את המקום לשימוש אחר. לדעתי, על סמך המקורות ההיסטוריים ועל סמך תכנית המתחם, שימש המקום כאתר פולחן, כנראה, במהלך התקופה הרומית המאוחרת. חציבת שלושת גרמי המדרגות והכשרת משטח הסלע המפולס בחזית המקמר נועדו לקליטת קהל מבקרים גדול במתחם אשר מרכזו גומחת המעיין. שלושת גרמי המדרגות נחצבו רק מצפון לאמנת הסלע, ועל כן נראה כי זו שימשה כשער הכניסה הראשי למתחם המעיין. מספרם הרב של גרמי המדרגות בשטח כה קטן מעלה את האפשרות כי חלק מהמדרגות שימשו לעלייה בלבד וחלק לירידה בלבד. חציבת התעלות נועדה להסדיר את זרימת המים במקום. היא גם מנעה את הזנחתו ושמרה על בטיחות המבקרים. אבסביוס והירונימוס מציינים כי פסל של אליל הוצב במקום. נראה כי המקום הטבעי להצבתו היה במשטח הסלע המוגבה שהושאר במקמר המעיין. שקעים שנחצבו בדופן המקמר מרמזים כי המאמינים ניחו בהם נרות כמנחה לאל הנערץ במקום.

מקמרי מעיין חצובים בסלע בהם התקיים פולחן אלילי נקראו בתקופות הקלסיות נימפאון, והם הוקדשו בדרך כלל לאחת הנימפות. במיתולוגיה היוונית הנימפות הן רוחות טבע השוכנות בהרים, בחורשות, בעצים, בנחלים ובמעיינות. נימפות המעיינות נקראו נאיאדות (*Naiades*). הנימפות היו נשים צעירות ויפות ונחשבו כבנותיו של זאוס. מספרן של הנימפות היה עצום, והיו נימפות שהיו קשורות למקום מסוים בלבד. לפעמים הן התקשרו לגברים, אך בדרך כלל היו פראיות ומסוכנות. הנימפות היו קשורות לאל פאן ולסטירים והופיעו לעתים בחברת אלי המרחב הכפרי דיוניסוס והרמס (שצמון, תשמ"א, עמ' 312–313). אבסביוס מציין כי במקום הוצב "אליל" (*Eiðwλov*) מכובד על ידי התושבים". *Eiðwλov* היא מילה בנאוטרום משמע שהיא מתייחסת הן לזכר והן לנקבה, ולפיכך לא ניתן לדעת האם הפסל שהוצב במקום הוקדש לאל או לאלה. על אף ששמו הערבי של המעיין הוא קוס, האפשרות כי הוא נקרא על שם האל האדומי הראשי פחות מתקבלת על דעתו, כיוון שתרגום השם קוס לעברית הוא קשת כצורתה הוויזואלית של גומחת המעיין. דומה, אם כן, כי עין אל-קוס שימש כנימפאון אשר הוקדש לנימפה מקומית ולא לאל זכר. חיזוק להשערה זו הן אמונותיהם של הערבים המקומיים אשר הקדישו מבנה פולחן סמוך לקדושה ריא, אשר לטענתם הייתה חשובה מאוד בתקופה הרומית (ראו לעיל). מקמרי פולחן חצובים בסלע המוקדשים לנימפות או לאלים המרחב הכפרי היו אלמנט שכיח במעיינות בתקופות הקלסיות. ביטוי אמנותי לכך הם תבליטי שיש מהמאה החמישית לפנה"ס שנתגלו במערת וארי (*Vari*) שבמזרח אתיקה בה התקיים פולחן לנימפות ולאל פאן. התבליטים מציגים את האלים הרמס, פאן ואת הנימפות עומדים תחת מקמרים המייצגים מערה (Thallon, 1903, pp. 301-302). הדוגמה הבולטת ביותר בארץ ישראל היא גומחות הפולחן מהתקופה הרומית הקדומה שנחצבו סמוך למערת הנביעה בבאניאס, אשר הוקדשו לאל פאן ולנימפות (מעוז, תשנ"ח, עמ' 20–23) (תצלום 3). דוגמה ידועה פחות היא האפסיס החצוב בנקבת המים שבעיין-הרון סמוך לכפר א-נקורה, כשני קילומטרים דרומית-מזרחית לעיר הרומית סבסטיה. האפסיס שימש ככל הנראה כאתר פולחן רומי בחגיגות המים הקרויות 'מיומאס' לכבוד האלים אפרודיטה ובכחוס (Crowfoot, Kenyon & Sukenik).

תצלום 3: המתחם הפולחני המוקדש לפאן ולנימפות בבניאס (צילום א' קליין).

1942, pp. 76-78; ברסלבסקי, תשי"ד, עמ' 286-292). בעין אל-חניה (נ"צ 16490/12790) שבהרי יהודה, סמוך לדרך הרומית אשר קישרה בין ירושלים (איליה קאפיטולינה) לבית גוברין (אלברופוליס), נבנתה במקום מוצא מי המעיין גומחה עגולה – למחצה (אפסיס) שקוטרה 2.3 מטרים ועומקה כ-1.5 מטרים, בנויה אבני גזית. משני צדי חזית האפסיס הוצבו אמנות שטוחות אחוזות בקיר ברוחב 0.35 מטרים. האמנות שנשתמרו כיום הן בגובה שלושה-ארבעה נדבכים בלבד, אולם חוקרי קרן הסקר הבריטי דיווחו בשנת 1883 כי אלה נישאו לגובה 2.85 מטרים, ובראשם ניצבו כותרות קורינתיות (Conder and Kitchener, 1883, pp. 59-60). במרכז האפסיס הותקנה גומחה קטנה (רוחבה 0.45 מטרים, גובהה 0.9 מטרים, עומקה 0.3 מטרים). הגומחה הקטנה מקורה במשקוף קשות, והיא מוכתרת בקונכייה הניצבת על גבי שתי אמנות שטוחות אחוזות בקיר. האמנות מעוצבות כעמודים, והם הושתתו על בסיס מעוצב. שני קצותיו של הבסיס, מתחת למקום בו ניצבות האמנות, עוצבו כתושבות מדורגות במתאר משולש. כפי הנראה, גומחה זו נועדה להצבת פסל (לתכנית השרידים הגלויים ראו קלונר, תשס"א, עמ' 36-37) (תצלום 4). שרידי בית המעיין בעין אל-חניה וסגנונו האמנותי שייכים לסגנון האדריכלי והאמנותי של נימפאה עירוניים שנבנו במזרח הרומי במהלך המאה הב' לסה"נ, אך בזעיר אנפין. גומחת המעיין וההאמנות הקורינתיות האחוזות בחזיתה דומים בצורתן לתכנית הנימפאון בגרש על אף שהאחרון גדול ומפואר בהרבה, והגומחה המרכזית מעוטרת בגומחות קטנות רבות (סג"ל, תשנ"ה, עמ' 170-172). עיצוב הגומחה הקטנה בעין אל-חניה דומה לגומחות רבות שנועדו להצבת פסל מהתקופה הרומית שנקבעו בשערי עיר מונומנטליים במבני טטרפילה ובנימפאה. עיטור תושבות בסיס הגומחה בעין אל-חניה דומה לבסיסי גומחות הקומה השנייה של הנימפאון בפילדלפיה (סג"ל, תשנ"ה). לאור סגנונו האדריכלי והעיטורי של בית

תצלום 4: עין אל-חניה, מבט למזרח (צילום א' קליין).

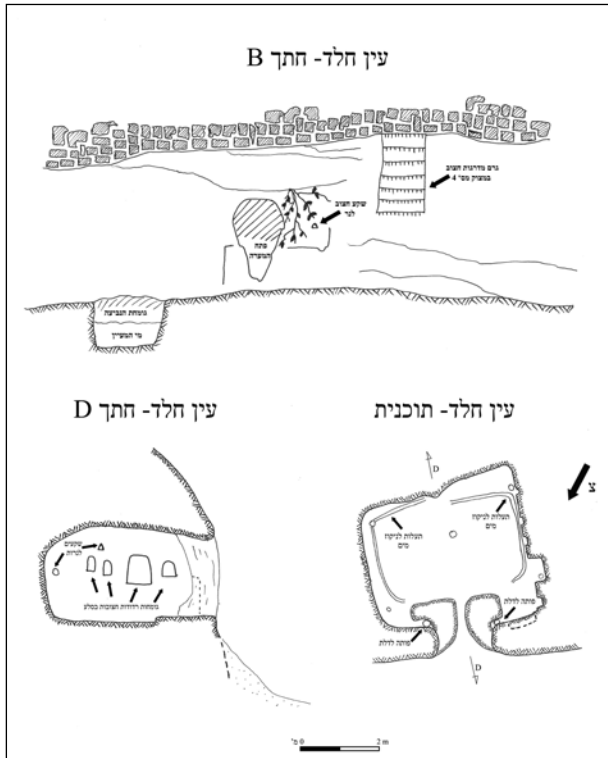

המעייין ועל אף שמסורת נוצרית (כנראה מאוחרת) מציינת במעייין את מקום הטבלתו של סריס מלכת אתיופיה בידי פיליפוס (Acts of the Apostles; Rapuano, 1990, p. 48-49), וכנסייה ביזנטית נתגלתה סמוך למעייין בעבר (Baramki, 1934), יש לראות במעייין זה נימפאון שנבנה במהלך התקופה הרומית המאוחרת, במקביל להתפתחותה של איליה קאפיטולינה והקמת בתי אחוזה רומיים באזור זה (לבתי אחוזה באזור נחל רפאים מתקופה זו ראו Gath & Rahmani, 1977; Rahmani, 1976; Adlshayim, תשנ"ד; וקסלר-בדולח, תשס"ז). הנימפאון בעין אל-חנייה נבנה בזיקה לדרך הרומית שעברה סמוך לו ושימש את העוברים והשבים. יש לשער כי בגומחה הקטנה הוצב פסל של אחד האלים. על אף זאת, אין לדעת בוודאות האם שימש האתר מקום פולחן או שמא רק תחנת התרעננות בדרך.

אחת מהדוגמאות הרבות ברחבי העולם הקלסי למעיינות מקמר חצובות בסלע הוא המעייין המוקדש לנימפה קאסטליה בדלפי שביוון. בתקופות הארכאית והקלסית שימש את המבקרים נימפאון עשוי שיש לשם טהרה לפני כניסתם למתחם אפולו. במהלך התקופה ההלניסטית או הרומית הקדומה נחצב במקום נימפאון חדש. האתר שהוכשר נחצב בתוך צוק סלע זקוף. הסלע יושר בפעולת חציבה, הוכשרה רחבה חצובה בסלע בחזית המעייין, תעלות מים נחצבו בסלע, ומדרגות חצובות הוליכו אליו. גומחות חצי עגולות נחצבו בסלע הזקוף, והונחו בהן מנחות לכבוד הנימפה, ושם גם הוצבו פסליה (Amandry, 1977, pp. 34-35; Petrakos, 1977, pp. 179-189). דוגמה נוספת הן שתי חצרות חצובות בסלע אליהן מוליכות מדרגות חצובות מפני השטח שנתגלו כ־400 מטר ממקדש אפולו בעיר רודוס שביוון. בדפנות החצרות נחצבו מקמרים הדומים בצורתם לגומחת המעייין בעין אל-קוס. מספר רב של שקעים רדודים רבועים או חצי עגולים נחצבו בדפנות הגומחות ובקירות החצרות. מערכות חצובות אלה חוברו באמצעות מעבר תת-קרקעי לאמת המים של העיר, ועל כן הוצע לזהותן כנימפאון המוקדש לאחד מאלי המרחב הכפרי – פאן, אפולו או הנימפות. הוצע כי הגומחות והשקעים החצובים שימשו להצבת פסלים וחפצי פולחן שונים בהתאם לגודלם (Rice, 1995, pp. 387-403).

עין חלד – מי המעייין נובעים בבסיס מדרגת סלע מתוך גומחה טבעית נמוכה אל תוך בֶּרֶכָה קטנה. המעייין משופץ בימים אלה על ידי בני נוער מהיישוב חלמיש, והוא מוקדש לזכרה של סיוון בן בסט. משמעות שמו של המעייין הוא המעייין ה'נצחי' או ה'איתן', והוא הוענק למקום זה על ידי ערביי האזור כיוון שזאת הנביעה השופעת ביותר מבין סדרת המעיינות במצוק זה. כשני מטרים ממערב למעייין נחצבה מערה במצוק הסלע המתנשא במקום זה לגובה של כשלושה מטרים וחצי. צורת פתח המערה אינה רגולרית וייתכן כי היא הורחבה במהלך השנים. גובה הפתח שני מטרים, רוחבו בחלקו העליון כ־0.9 מטרים, ואילו רוחב תחתיתו 0.3 מטרים בלבד, ובו חצובה תעלה לניקוז נוזלים ברוחב של כ־0.1 מטרים (איור 3; חתך B).

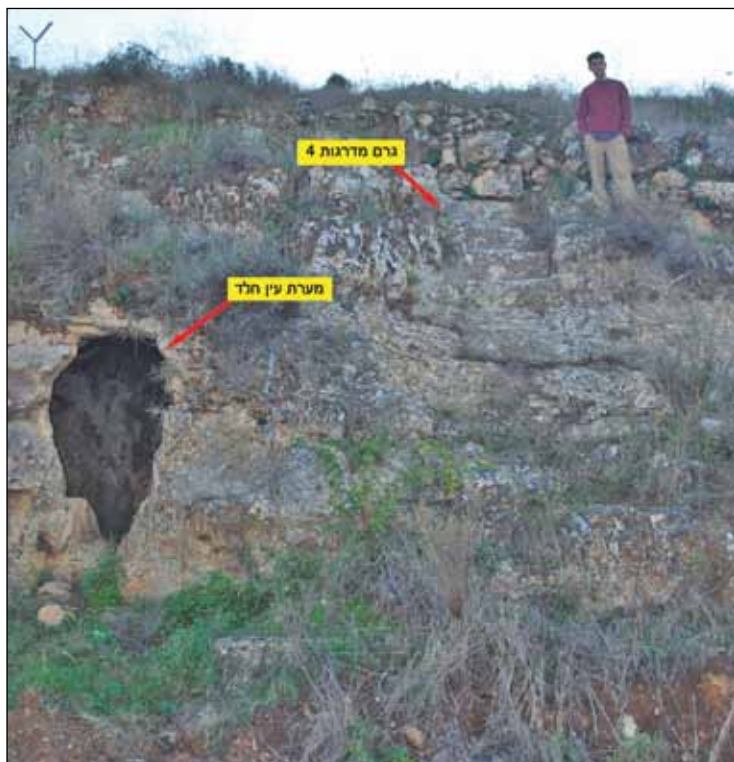
ממערב לפתח, במצוק הסלע, עובד מדף סלע טבעי, ובו נחצבה גומה עגולה בקוטר 0.2 מטרים. מעל מדף הסלע נחצב שקע קמור אשר שימש כפי הנראה להנחת נר. כשני מטרים וחצי ממערב לפתח המערה נחצב גרם מדרגות (מס' 4) בחלקו העליון של מצוק הסלע. גרם המדרגות כולל שבע מדרגות ברוחב של 1.2 מטרים ובגובה של כ־0.3 מטרים. זהות המידות של המדרגות בעין אל-קוס הסמוך ובמעייין זה מעידה כי השניים היו פרי מהלך תכנון וחציבה אחד (תצלום 5).

איור 3: עין חלד, תכנית המערה וחתכים B ו-D (סרטוט א' מאיר, נ' בראון, א' קליין)

מערת עין חלד הנה מערה מלבנית (רוחבה – 4 מטרים, אורכה – 3.5 מטרים בממוצע, וגובהה – 2.3 מטרים). בצמוד לפתח הכניסה הושארו שני דרגשי סלע נמוכים החצובים בצורת האות 'ר', וביניהם עוברת תעלת ניקוז המוליכה מים אל מחוץ למערה. בין דופנות המערה ודרגשי הסלע הוכשרו מסילות ונחצבו גומות עגולות, שנועדו לקיבוע עמודי משקוף דלת, והן שימשו כפותות. בצמוד לדופנות המערה, מסביב לרצפה, נחצבו תעלות אשר ניקזו מי מעיין שהיה קיים כנראה במקום (כיום חרב) ותיעלו אותו אל מחוץ למערה (איור 3; תכנית המערה).

בדופן המערה המערבית נחצבו ארבע גומחות רבועות צרות בעלות חלק עליון קשות (תצלום 6). עומקם של מדפי הגומחות הקטנות כ-0.1 מטרים בלבד, ואילו עומק המדף של הגומחה הגדולה כ-0.3 מטרים. גומה עגולה נחצבה במדף הגומחה הגדולה. בקיר זה נחצבו אף שני שקעים להנחת נרות (איור 3; חתך D). גומחה נוספת בגובה הרצפה נחצבה בקיר הצפוני של המערה ממערב לפתח הכניסה. גומה בקוטר ובעומק של 0.15 מטרים נחצבה במרכז רצפת המערה אל מול פתח הכניסה. תעלות המים נחצבו ברצפה מסביב לגומה זו ויצרו במרכז המערה שטח יבש ממים. גומות עגולות נוספות נחצבו בפינות רצפת המערה. מקרבתם של שני המעיינות זה לזה והופעת אלמנטים אדריכליים דומים בשניהם עולה כי יש לראותם כמכלול פולחני אחד. דומה כי יש לפרש את עומקם הצר של שלושה מדפים מתוך ארבע גומחות הקיר במערת עין חלד כנישות להצבת חפצי פולחן שונים או

תצלום 5: גרם מדרגות מס' 4 ומערת עין חלד, מבט לדרום-מזרח (צילום א' קליין)

תצלום 6: קיר הגומחות מערת עין חלד, מבט למערב (צילום א' קליין)

צלמיות, ואין לראותן כגומחות אחסון חצובות בסלע הנפוצות במערות רבות בארץ ישראל כיוון שלא לה היה מדף רחב יותר (דוגמאות למערות בהן חצובות גומחות לאחסון ראו קלובר וטפר, תשמ"ז, עמ' 192; צורן, תשנ"ט, עמ' 114-118). כן אין לראות במערה אתר פולחני נוצרי או תא התבודדות של נזיר, שכן הגומחות נחצבו בדופן המערה המערבי ולא במזרחי כפי שמקובל בתאי נזירים (הירשפלד, תשס"ב, עמ' 276). גומחות רדודות חצובות בסלע הותקנו בדופנות מתקני הנימפאון הנזכר לעיל מהעיר רודוס, ואף שם נטען כי הן שימשו להצבת מנחות לאלים ובכלל זה צלמיות, לוחיות עץ וחרס עם ציורים פולחניים או תבליטי אבן פולחניים בדומה לתבליטי מערת וארי (Rice, 1995, p. 399).

גרם המדרגות החצוב במדרגת הסלע נועד לאפשר גישה נוחה אל המערה ואל המעיין למבקרים במקום. ייתכן שנועד להוביל את המבקר למתחם הפולחני בעין אל־קוס דרך הטרסה שמעל המעיין. בדומה לעין אל־קוס, גם כאן נחצבה מערכת תעלות לניקוז מים אשר נועדה להסדיר את המערה למבקרים ומנעה את הצפתו של מרכז רצפת המערה. הגומות העגולות, שנתגלו במדף הסלע בתוך המערה, שימשו להשערתנו כמגרעות לקיבוע חפצי פולחן. גם הגומה המרכזית ברצפת המערה שימשה לדעתנו כמגרעת לקיבוע פסל שהוצב במרכז המערה אל מול פתחה.

דיון

מאפיינים אדריכליים רבים אשר נתגלו במתחם המעיינות עין אל־קוס ועין חלד מאפשרים לקבוע כי המקום תוכנן כך שיוכל לקלוט קהל מבקרים גדול ותומכים בהנחה כי המקום שימש אתר פולחני פאגאני ובו נימפאון המוקדש לאחת הנימפות. מבין מאפיינים אלה ניתן למנות את הקמרון החצוב מעל נביעת עין אל־קוס, את השקעים הרבים להנחת נרות, את הסדרת תעלות הניקוז, את המערה בה נחצבו גומחות רדודות בגדלים שונים, את הכשרת משטח הסלע המפולס בקדמת הקמרון ואת מערכת גרמי המדרגות החצובות בסלע.

ממצאים ארכיאולוגיים אלה מעניקים בסיס ראלי-חומרי להצעת הזיהוי של מקום זה עם עינן הנזכרת באונומסטיקון כאתר הסמוך לתמנה בו התקיים פולחן שהוקדש לאחד האלים הפאגאניים.

כיוון שאתר פולחני אלילי לא היה יכול להתקיים במרחב בו בזמן שפלך תמנה היה מיושב ביהודים (במהלך התקופה ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה), הרי שהפולחן במקום היה אפשרי בראשית התקופה ההלניסטית או לאחר נטישת היהודים את האזור בעקבות כישלון מרד בר־כוכבא. מאחר שלא ידוע ממקורות אחרים, היסטוריים או חומרניים, על יישוב פאגאני באזור כפרי זה בתקופה ההלניסטית, תוארך ייסוד אתר הפולחן טנטטיבית על ידינו לתקופה הרומית המאוחרת. על אף שאבסביוס מציין כי המקום שימש

בעבר (ἦν παρὰ τὼν ἐγγυωρίων τιμώμενον) אתר פולחני, נראה כי ידיעתו על פולחן מקומי זה מעידה כי השימוש בו הופסק רק בסמיכות לזמן כתיבת ה'אונומסטיקון'. ייסוד אתר הפולחן סמוך לדרך הרומית אֶפְּשֶׁר שימוש במקום לא רק לתושבי היישובים הקרובים ובראשם תמנה אלא אף לעוברים ולשבים שהיו בדרכם מירושלים למישור החוף ולהפך. למעשה, לפנינו אחד המקדשים האליליים המעטים הנמצאים במרחב הכפרי של

ארץ ישראל שלא בקרבה לעיר אלילית. אם אף הנימפאון בעין אל־חניה, שימש כאתר פולחני, הרי לפנינו שני אתרי פולחן שנוסדו בתקופה הרומית המאוחרת, השוכנים במרחב הכפרי של הרי־יהודה סמוך לדרכים ראשיות שהובילו לירושלים. מכאן עולה השאלה לשם מה נוסדו אתרים אלה על ידי השלטונות הרומיים בתקופה זו ובמקומות אלה. ממחקרים רבים העוסקים בחקר התהוותם של מקומות מקודשים עולה כי בדרך כלל שלטון מרכזי מחליט על ייסוד אתר פולחן במקום מסוים על מנת לקדם אינטרסים פוליטיים, חברתיים וכלכליים (Chidester & Linenthal, 1995, p. 15). מקובל כי אחד מהעקרונות החשובים ביותר בהחלטה זו הוא עקרון 'פוליטיקת המיקום' על פיו, ייסוד של מקום קדוש הוא למעשה כיבוש והשתלטות על המרחב שסביבו, והוא נועד לשרת אידאולוגיה הדוגלת בהתנגדות של הגוף המייסד לתנועה/חברה המזוהה על ידו כסכנה וכאויב ומטרתו לדחוקה (Van der Leeuw, 1967).

דומה כי לאור עקרון 'פוליטיקת המיקום' ניתן להסביר את בחירתו של הקיסר הדריאנוס לייסוד אתר הפולחן הפגאני המוקדש לאל אדוניס במערת המולד שבבית לחם (Jerome, 1910, p. 531). נראה כי צו הקיסר הדריאנוס בסיומו של מרד בר־כוכבא בדבר גירוש היהודים מן העיר ירושלים וסביבתה הקרובה חל על כל מי שיכולים להיחשב כיהודים עקב היותם נימולים ובכלל זה גם על קהילת היהודים־הנוצרים. קהילה זו הייתה הגדולה ביותר בארץ־ישראל ובירושלים עד לימי מרד בר־כוכבא, ורק לאחר המרד, במהלך המאה השנייה לסה"נ, ירדה השפעתה לעומת הזרמים הנוצריים הגויים שאינם נימולים (עיר־שי, תשנ"ט, עמ' 61–100). בהקשר לכך הציע בעבר דוד גולן כי החלטת הדריאנוס לייסוד אתר העיר האלילית, אליה קפיטולינה, לפני פרוץ המרד כוונה לא רק נגד היהודים אלא גם נגד הנוצרים (במקרה זה הזרם היהודי־נוצרי), עקב אכזבתו מניסיונותיו להתקרבות ממסדית אל הנוצרים (גולן, תשמ"ט, עמ' 76–90). לאור זאת, יש לדעתנו להבין את ייסוד הפולחן לאדוניס במערת המולד בבית לחם כהחלטה שנבעה מרצונו להצר את צעדיהם של קהילת היהודים־הנוצרים הנימולים ולהרחיקם מאחד המקומות הקדושים להם ביותר – מקום לידתו של ישוע.

דוגמה מעניינת אחרת לעיקרון זה הוא ייסוד ארבע הכנסיות שנבנו בימיו של הקיסר קונסטאנטינוס, בעיקר בזכות אמו הלנה, בין השנים 326–335 לסה"נ, לאחר ניצחונו של האחרון על ליקינוס במאבק על השלטון באימפריה. בימיו נבנו כנסיית הקבר בירושלים, כנסיית אליאונה בהר הזיתים, כנסיית המולד בבית לחם וכנסייה ברמת ממרא (צפריר, תשמ"ח, עמ' 235–236). לדעת רוברט מרקוס, מפעלי הבנייה של קונסטנטינוס ויזמות בנייה של נוצרים אחרים בראשית המאה הרביעית לסה"נ היו חלק מן המאבק בפאגאניות וביהדות והיו ניסיון להשתלט על מרחבים שהיו נתונים לשליטתם (Markus, 1994, pp. 262–263).

סביר להניח כי הקיסרים הדריאנוס וקונסטנטינוס לא הגו את רעיון הקמת אתרי הפולחן ככלי לשליטה מרחבית, אלא השתמשו בכלי פוליטי שהיה ידוע ומקובל במערכת המנהל של האימפריה הרומית. לאור זאת, ניתן להציע כי השלטונות הרומיים תיקנו את אתרי הפולחן בעין אל־קוס ובעין אל־חניה כחלק מהפעולות היישוביות שנערכו ביהודה לאחר מרד בר־כוכבא, עת האזור נושב בתושבים פאגאניים, וככלי עזר נוסף שנועד לשלוט ביתר יעילות במרחב שניטש מיהודים.

רשימת מקורות:

- אדלשטיין, ג' (תשנ"ד). וילה רומית בעין-יעל. קדמוניות, כו, 3-4, 114-119.
- ברסלבסקי, י' (תשי"ד). לחקר ארצנו עבר ושרידים: רציפות הישוב הקדום, עליות, טופוגרפיה היסטורית, שרידים ארכיאולוגיים, קברים קדושים ופולקלור. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרן, ו' (תשמ"ד). תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, כרך ה (ח' בן עמרם תרגום). ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- גולן, ד' (תשמ"ט). היסטוריה אוגוסטה: חיי הדריאנוס. ירושלים: אקדמון.
- הירשפלד, י' (תשס"ב). המדבר של העיר הקדושה: מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזנטית. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- וקסלר-בדולח, ש' (תשס"ז). ירושלים – עין יעל. חדשות ארכיאולוגיות, 119.
- וקסלר-בדולח, ש', און, א' ורפיואנו, י' (תשס"ד). לשאלת זיהויה של מודיעין – עירם של החשמונאים. *קתדרה*, 109, 69-86.
- מלמד, ע' צ' (תשכ"ו). ספר האונומסטיקון לאבסביוס. ירושלים: גיחון.
- מעוז, צ' א' (תשנ"ח). המיתחם בבאניאס המקודש לפאן. קדמוניות, לא, 1, 18-25.
- סג"ל, א' (תשנ"ה). ארכיטקטורה מונומנטלית בארץ-ישראל ובמזרח הרומי. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- ספראי, ז' (תש"ם). גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- עיר-שי, ע' (תשנ"ט). כנסיית ירושלים – מכנסיית נימולים לכנסיית גויים. בתוך: י' צפריר ושי' ספראי (עורכים), *ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזנטית 70 - 638* (עמ' 61-114). ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- פינקלשטיין, י' (תשל"ז). הדרך הרומית גופנא – אנטיפט ריס. בתוך: מ' ברושי (עורך), *בין חרמון לסיני, יד לאמנון* (עמ' 171-180). ירושלים: מערכות.
- צורן, י' (תשנ"ט). מערכת מסתור בחורבת מגדל גד. *נקרות צורים*, 20, 114-119.
- צפריר, י' (תשמ"ח). ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, כרך שני. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- קלונר, ע' (תשס"א). סקר ירושלים, האזור הדרומי. ירושלים: רשות העתיקות – האגודה לסקר ארכאולוגי של ישראל.
- קלונר, ע' וטרפ, י' (תשמ"ז). מערכות-המסתור בשפלת יהודה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שצמן, י' (תשמ"א). אנציקלופדיה של העולם הקלאסי. ירושלים: מעריב.

Abel, F. M. (1967). *Géographie de la Palestine*, Tome II. Paris: (J.Gabalda et Cie)

Alliata, E. (1999). The Legends of the Madaba Map. in: M. Piccirillo & E. Alliata (eds.), *The Madaba Map Centenary 1897 1997: Traveling Through the Byzantine Umayyad Period* (pp. 47-101). Jerusalem: (Studium Biblicum Franciscanum)

- Alt, A. (1929). Das Institut im Jahre 1928. *PJB*, 28.
- Amandry, P. (1977). Notes de Topographie et d'Architecture Delphiques, La Fontaine Castalie. in: École Française d'Athènes (eds.), *Études Delphiques* (pp.179-228). Paris: (E. de Boccard).
- Avi-Yonah, M. (1940). *Map of Roman Palestine*. Jerusalem: (Oxford University Press).
- Baramki, D. (1934). An Early Christian Basilica at 'Ein Hanniya. *QDAP*, 3, 113-117.
- Conder, C. R. & Kitchener, H. H. (1882). *The Survey of Western Palestine*, Vol II. London: (Palestine Exploration Fund).
- Conder, C. R. & Kitchener, H. H. (1883). *The Survey of Western Palestine*, Vol III. London: (Palestine Exploration Fund).
- Chidester, D. & Linenthal, E. T. (1995). Introduction. in: D. Chidester and E. T. Linenthal (eds.), *American Sacred Spaces* (pp. 1-42). Bloomington: (Indiana University Press).
- Crowfoot, J. W., Kenyon, K. M. & Sukenik, E. L. (1942). *The Buildings at Samaria*. London: (Palestine Exploration Fund).
- Di Segni, L. (1999). The 'Onomasticon' of Eusebius and the Madaba Map. in: M. Piccirillo & E. Alliata (eds.). *The Madaba Map Centenary 1897 1997: Traveling Through the Byzantine Umayyad Period* pp. 115-120. Jerusalem: (Studium Biblicum Franciscanum).
- Finkelstein, I., Lederman, Z. & Bonimovitz, S. (1997). *Highlands of Many Cultures, The Southern Samaria Survey*. Tel Aviv: (Institute of Archaeology of Tel Aviv University Publications Section).
- Freeman-Grenville, G. S. P., Chapman, R. L. & Taylor, J. E. (2003). *The Onomasticon by Eusebius of Caesarea*. Jerusalem: (Carta).
- Gath, J. & Rahmani, L. Y. (1977). A Roman Tomb at Manahat. *IEJ*, 27, 4, 209-214.
- Jerome, (1910) *Epistulae*, in I. Hilberg)ed.((CSEL, 54), Vienna, pp. 329-334.
- Klostermann, E. (1966). *Eusebius, das Onomastikon der Biblischen Ortsnamen*. Hildesheim: (Georg Olms Verlagsbuchhandlung).
- Markus, R. A. (1994). How on Earth could Places Become Holy? Origins of the Christian Idea of Holy Places. *Journal of Early Christian Studies*, 2, 3, 257-271.
- Notely, R. S. & Safrai, Z. (2005). *Eusebius, Onomasticon, The Place Names of Divine Scripture*. Boston and Leiden: (Brill).
- Petrakos, B. (1977). *Delphi*. Athens: (Clio).

- Rahmani, L.Y. (1976). Roman Tombs in Nahal Raqafot, Jerusalem. *Atiqot*, 11, 77-88.
- Rapuano, Y. (1990). Did Philip Baptize the Eunuch at Ein Yael?. *BAR*, 16, 6, 44-49.
- Rice, E. E. (1995). Grottoes on the Acropolis of Hellenistic Rhodes. *The Annual of the British School at Athens*, 90, 404-383.
- Thallon, I. C. (1903). The Cave at Vari: Marble Reliefs. *AJA*, 7, 301-319.
- Tsafrir, Y., Di Segni, L. & Green, J. (1994). *Tabula Imperii Romani, Iudaea Palestina*. Jerusalem: (Israel Academy of Sciences and Humanities).
- De Vaux, R. (1946). Notes Archéologiques et Topographiques. *RB*, 53, 260-274.
- Van der Leeuw, G. (1967). *Religion in Essence and Manifestation* (Translated by J. E. Turner). Gloucester: (P. Smith).
- Williams, C.S.C. (1957). *A Commentary on The Acts of the Apostles*. London: (Adam & Charles Black).

* המכון לארכיאולוגיה, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן